

Nép, etnikum, nyelvtörténet*

1. Bevezetés

Dolgozatom célja annak megvizsgálása, hogy miként definiálhatók, definiálhatók-e kimerítően azok a társadalmi alakulatok, amelyekhez mindazon nyelvi adatok köthetők, amelyeknek eredetét, történetét a nyelvtörténeti kutatásoknak is fel kell tárniuk annak érdekében, hogy valamely nyelvi jelenségről, annak történetéről számot adhassanak.¹

E célkitűzés indoklása magából a nyelvtörténeti elemzések céljából és menéből adódik: valamely nyelvi jelenség eredete, a benne megfigyelhető változás feltárása — hacsak nem maradunk a nyelv keretein belül a folyamat leírásakor vagy modellezésekor — feltételezi mindazoknak a nyelven kívüli tényezőknek a megismerését, amelyek hozzásegítenek az eredet vagy változás minél mélyebb, örökös reményeink szerinti „valódi” magyarázatához. A nyelven kívüli tényező pedig a beszélő, a nyelvi közösség a maga mindenkori időbeli, földrajzi, társadalmi beágyazottságával. E tekintetben a nyelvész, a nyelv mögött álló közösség formációjára utalva — ha nem elégedhetik meg a társadalmi szempontból semleges *beszélői/nyelvi közösség* megjelöléssel — különféle kategóriákkal kénytelen élni: *nép*, *nemzetiség*, *népesség*, *törzs*, *etnikum*, *társadalom*, ráadásul sokszor szinonimákként használva e terminusokat, ami az egykori valóságot illetően bizonyosan nem a leghelyesebb eljárás. Tudható azonban az is, hogy e lépésre legalább kettős ok kényszerítheti: az említett kategóriáknak olykor nem kimerítő definiáltsága és történeti, a múltban való azonosíthatóságot megnehezítő volta. Mindezek igazolása érdekében a vonatkozó szakirodalmi előzmények áttekintése elkerülhetetlen még akkor is, ha azok egy sor esetben a társadalmi csoportokat elemző korábbi ismeretek ismétlését jelentik, mert a nyelvi összefüggésekre vonatkozó állítások viszonyítási háttere csak így adható meg.

A sorra veendő társadalmi kategóriák tárgyalásakor az alapvető szempont rendszerint a nyelv, azaz annak felmutatása, hogy az milyen szerepet játszik a csoportok meghatározásában. Ezért rendre a közösségtől beszélt nyelv, illetve a

* A tanulmány az MTA 200 ünnepi programsorozat keretében rendezett Nyelvek és népek a középkori Magyarországon című konferencián 2025. június 12-én elhangzott előadás szerkesztett változata.

¹ Köszönöm Róna-Tas Andrásnak igen értékes megjegyzéseit.

közösség elnevezése a hivatkozási pont. Nem egyes nyelveknek vagy szerepüknek a bemutatása a cél, hanem a nyelv mint társadalmi jelensége általában. Mondandóm földrajzilag és időbelileg főként Kelet-Európa és a sztyeppevidék kora középkori és középkori történetére és nyelveire vonatkozik, ami egyrészt kompetenciámból adódik, másrészt pedig abból a tényből, hogy az itt következőhöz hasonló áttekintéseknek a nyugat-európai kutatás jóval kevesebb figyelmet szentelt ez ideig (BÁLINT 2006: 157–159). A tanulmányom a kisebb és szerkezetében egyszerűbb társadalmi csoportoktól halad a nagyobb és szerkezetében összetettebb csoportok felé, és kitüntetett figyelmet szentel az identitás szerepének.

A legösszetettebb és legnagyobb társadalmi formációról, a *nemzet*-ről nem szólok, mégpedig a következők miatt. A társadalomtörténeti, történeti kutatások általános, de nem kivétel nélküli megállapítása szerint a nemzet újabb keletű politikai szerveződés. A mai értelemben vett nemzetfogalom a felvilágosodás idején alakult ki, jóllehet vannak vélemények, amelyek nemzetek létezését már a középkorra (sőt, az ókorra) tételezik. Mindezek azonban kétségeket ébresztenek abban az értelemben, hogy a már korábbi létezésükre és így kontinuitásuk igazolására felhozott jellemzők (pl. nyelv, identitás) tartalmilag ugyanúgy értelmezhetők-e, mint a későbbi vagy a mai nemzetek esetében (GEARY 2001: 41–42). Ezért a megjelölt időszakokra vonatkozó jellemzésük itt bizonytalanságokhoz vezetne.

2. Társadalmi csoportok

Társadalmi csoporton az egymással interakcióban álló egyének összességét értjük. A csoportok a legszűkebb társulásoktól a nagy méretű csoportokig (társadalom) terjedhetnek. Legalapvetőbb meghatározója a közös identitástudat, amely független a csoport méretétől vagy jellegétől (GIDDENS 2008: 793).

A *nép* mint társadalmi csoport — a meghatározások legtöbbje szerint — emberek csoportjának legáltalánosabb megnevezése, azaz egyének, emberek egészének tekintett bármely sokasága közös nyelvvel, eredettudattal, kultúrával. Hagymányosan a kutatás a *nép* fogalmának tartalmát, jelentését magától értődnének tekintette, és olyan jellemzőket tulajdonított neki, amelyek bizvást alkalmazhatók más típusú közösségekre is. Így például a *nép* egy biológiailag és kulturálisan homogén, közös őstől származó, közös történelmű, azonos nyelvű, egyazon földrajzi területen élő emberi csoport (kritikájára lásd POHL 1998a: 15, GEARY 2001). Ebben az értelemben a nép kategóriájának kialakulása végső soron az emberi közösségek biológiai, azaz rokonsági kapcsolataira vezethető vissza, kérdés azonban, hogy valamely rokonsági kapcsolaton alapuló közösség hogyan válik néppé, s vannak-e olyan kritériumok, amelyek egyértelműen megkülönböztetik más társadalmi formációktól. Mind e kétségekre tekintettel a *nép* megnevezést általános (köznapi) jelentése szerint alkalmazom.

2.1. Család, nagycsalád

Emberek genetikus összetartozásának társadalmi formája a *család*; a társadalom legalapvetőbb, elsődleges, rokonsági viszonyon alapuló „természetes” egysége. Egymás kölcsönös ismerete és kapcsolata jellemzi; a család tagjainak létszáma viszonylag alacsony és zárt abban az értelemben, hogy csak rokonsági viszonyban lévőkől állhat. Mindezek jellemzik a *nagycsalád*-okat is a létszámtól eltekintve (ahol a családtagok száma lehet pl. 100–150). Jellemzően egymás közelében, azonos területen élnek. A hantiknál is a (kis)család az elsődleges csoport, nagycsaládokba való egyesülésük a 17–19. századtól adatolható; két-három generáció együttélését jelentette azonos lakóhelyen, közösen birtokolva a vadász- vagy halászterületet. A nyelv aspektusából a család leglényegesebb jellemzője, hogy tagjai azonos nyelvet beszélnek, értik egymást.

A családok megjelölésére személynevek, azaz kapcsolati vagy nexusnevek utalnak, amelyek kultúránként eredetüket és szerkezetüket illetően eltérőek lehetnek (HOFFMANN 2008: 10–11, 14), de a családtagok számára jellemzően közősek, és ez jelöli a társadalom számára összetartozásuk jellegét (ti. családtagok), s ez különbözteti meg őket a társadalom többi tagjától vagy csoportjától. Alapvető jellemzőjük, hogy öröklődnek (TÓTH 2016: 214), azaz az előző nemzedékekre, a közös ősrre utalnak.

A közös nyelv és a közös elszármazásra utaló öröklődő név — a különféle kontinenseken máig jellemzően többnyire az atyai nevet is tartalmazva (HANKS–PARKIN 2016: 214–215) — a különféle társadalmi formációk esetében is visszatérő kritérium, ezért (is) oly lényeges itt a hangsúlyozásuk. Így például a manyiknál is az apai felmenő neve funkcionál családnévként, az apai nagyapára (tkp. *nagyapanév*) utalva. A török nyelvű sztyeppe nomádok esetében a társadalmi-politikai szerveződés a rokonságon alapult (GOLDEN 2022: 1).

2.2. Nemzetség

A *nemzetség* (*klán*) ugyancsak vérségi köteléken alapuló természetes társadalmi alakulat, mely a primér családok, illetve nagycsaládok fokozatos kibővülése eredményeként alakult ki (HÓMAN 1923: 17), s a történelmi idő, tér és kultúra szerint számos változatát is felmutatja. Méretük ezért értelemszerűen s általában meghaladta a nagycsaládokra jellemző létszámot. A nemzetségekre a zárttság vagy egymás kölcsönös ismerete már kevésbé jellemző, de az alapkritérium a vélt vagy valós közös őstől való származás, azaz a családi viszony. A nemzetségben a szerveződésre még kevésbé jellemző a centralizáltság. A honfoglalás időszakában a magyarság százezer főből állhatott (PETROVICS–ZIMONYI 1994), ami annyit jelent, hogy egy nemzetség létszáma kb. ezer fő lehetett, jóllehet ez a számítás nem ad választ a kérdésre, mikortól beszélhetünk még (nagy)családról, s mi-

kortól nemzetségről. A korai nemzetségi alakulat,² az *ősnemzetség* (ZSOLDOS 1996: 179) jellemezte a honfoglaló magyar társadalomszerkezetet, melyre azonban már a társadalmi és vagyoni rétegzettség is jellemző (MESTERHÁZY 1980: 130). Nyelvi szempontból egyik lényeges jellemzője, hogy az összetartozás egyik legalapvetőbb kifejeződése a közös származás tudata mellett a közös név (nemzetségnév) és a közös nyelv.

A vélt vagy valós közös őstől való származás szolgáltatta az összetartó erőt a nagycsaládok számára. Összehasonlításképp: az északi hantik hagyományos társadalmi szerkezete a genealógiai leszármazású család, nagycsalád és a két egzőgám frátria (nemzetség), mely két utóbbin belül a közösős mitológiai (vö. medve, illetve nyúl a Moos és Por nemzetségek esetében); a társadalmi és a vagyoni rétegzettség nem jellemző, a nyelvi identitástudat már annál inkább, s a nemzetséghez tartozás is, mely utóbbi elnevezését a totemös, illetve örzös istenséggé vált felmenő hös neve adja. Ez a nemzetségi felosztás csak az északi hantik jellemzi, és az északi manysikat (ugyanezekkel a megjelölésekkel). A 19. század elejétől, ahogyan imént a nagycsaládok esetében is, a frátriák szerint határozódtak meg a területi viszonyok (CSERNYECOV 1949, SZOKOLOVA 1983).

A magyar nemzetségnevek vizsgálatát TÓTH végezte el a rendelkezésre álló források segítségével a 13–14. századtól számított időszakra koncentrálva, s kifejtve, hogy a nemzetségnevek funkcionális tekintetben a családnevek konkrét elemekkel is szolgáló legközvetlenebb előzményei voltak (2016: 183–211). Mivel a magyar nyelvben ez a megnevezési forma az első, amelyik a genetikai társadalmi összetartozást kifejezi (TÓTH 2016: 204–205), szükségképpen az identitástudat hordozója is volt. Ám a személynevek eredetüket tekintve sem jelzik szükségképpen sem az etnikai, sem a nyelvi hovatartozást (HOFFMANN–TÓTH 2015: 15).

2.3. Törzs, törzsszövetség

A *törzs* fogalmának elterjedtebb újkori használata valamely embercsoport besorolására különösen a 16–17. századtól figyelhető meg, nem függetlenül a gyarmatosítási folyamatoktól (COHEN 1978: 384), és változatos karriert futott be a történetírás, az antropológiai és az etnográfiai szakirodalomban egészen a 60-as évekig (SNEATH 2016). A 20. század közepéig visszatérően a „primitív” társadalmi berendezkedés megjelölésére szolgált, jóllehet az eredeti latin terminus (*tribus*) adminisztratív egységet jelölt. Meghatározása csaknem éppannyira problematikus, mint majd az etnikumé, főként a *törzs*-nek, a *nemzetség*-nek és az *etnikum*-nak az egykorú források és a rájuk vonatkozó szakirodalom eltéréseket egybe mosó, váltogatott, illetve definíció nélküli használata miatt (HERBERT

² A késői nemzetségi alakulatokkal, melyet az okleveles korszaktól számít a szakirodalom (ZSOLDOS 1996: 191–192), itt értelemszerűen nem foglalkozom.

1995: 1343–1344). A más-más földrajzi térségben és korszakban élt törzsek típusa jelentősen eltérhetett egymástól, a fogalom meghatározása a magyar honfoglalásra tekintettel pedig különösen érdekes kérdés.

A törzs meghatározása szempontjából általában lényegesnek tekintették a valamely földrajzi területhez való kapcsolódást, amelynek elhelyezkedése vagy nagysága politikai okokból, főként hódítások következtében változó is lehetett. További lényeges kritérium volt a közösség kohézióját ugyancsak növelő közös eredettudat még akkor is, ha ez nem alapult mindig ellenőrizhető történeti tényeken: ebben jutott szerephez a mítosz. A rokonsági kapcsolat, a vallás, az ehhez kapcsolódó közös rituálék, az azonos társadalmi szabályok is feltűnnek a törzs általános jellemzőiként, mint ahogyan a közös nyelv is. Ez utóbbi azonban már fenntartásokkal kezelendő, mert példák hozhatók arra, hogy a közös nyelvben nem feltétlenül osztoztak a törzs tagjai. Mindezekre tekintettel egyre kérdésesebbé (és avultabbá) vált a törzsre mint sajátos társadalmi kategóriára hivatkozni valamely csoport vagy közösség antropológiai vagy etnográfiai besorolásakor (lásd pl. GINGRICH 2001: 15908, 2015: 647).

Ha azonban a törzsre a kora középkori sztyeppeti társadalmak egy formációjaként tekintünk, érvényesnek tűnik a gondolat, hogy nemzeti alapú szerveződésről beszéljünk, amelyik szövetségbe is tömörülhetett. A sztyeppeti, így például a törökségi társadalmak alapvetően ilyen szerkezetet mutatnak, melyek létrejöttének célja a birodalomalapítás volt. Már hierarchizált szerkezetű, hiszen a vezértörzs szervezte maga köré az újabb és újabb törzseket, s hozott létre ezzel egyfajta hierarchizált rendszert (lásd még SERVICE 1962), mint ahogy azt a belső-ázsiai sztyeppén a türkök, ujugurok vagy kirgizek példázzák. Ugyanakkor nem voltak stabil képződmények, néprészek válhattak ki, vagy újak csatlakozhattak (RÓNATAS 1997: 26, 29), mint ahogyan az a honfoglaló magyarok esetében is történhetett. Párhuzamként említhetők a tatárok „országalkotó nemzetségei” (IVANICS 2013). De éppen ez a szerkezeti változékonyság utal arra, hogy sem a nyelv, sem az elszármazás tekintetében nem lehettek homogének (éppoly kevésbé, mint az etnikumok; EMBERLING 1997: 306), azaz a nyelv nem lehetett kohéziós erőként működő identitás tárgya, hiszen többnyelvűséget kell feltételeznünk, sokkal erőteljesebb mértékben, mint a nemzetségek tekintetében.

Miként tehát a sztyeppetiek, úgy a honfoglaló magyarok társadalma is szövetségen alapult, melyet az elnevezések — *onogur* ’tíz nyíl’, *toguz oguz* ’kilenc oguz’, *hétmagyar* — is tükrözik, a honfoglalók törzsnevei pedig széles kutatottságnak örvendenek. A szövetség szervezett, meghatározott célú lényegét példázza Biborbanszületett Konstantin megjegyzése a magyarokról: „A türköknek ez a nyolc törzse nem engedelmeskedik a maga fejedelmeinek, de megegyezésük van arra nézve, hogy a folyóknál, bármely részen üt ki a háború, teljes odaadással és buzgalommal együtt harcolnak” (MORAVCSIK–JENKINS 1967: 179, GYÖRFFY

1975: 4). Ha a törzsszövetség hosszabb ideig fennállt, stabilizálódott, elősegíthette az etnikum kialakulását, tartóssá tehetette fennmaradását (RÓNA-TAS 1997: 27), és utat nyithatott olyan társadalomszerkezeti átalakulásnak, melynek következtében Magyarországon a 10. században már nem mutathatók ki törzsek vagy törzsszövetségek, azaz helyüket egyfajta monarchikus hatalom kezdte átvenni (SZABADOS 2011: 206, 212). Tegyük hozzá, hogy archeológiailag a törzsek maradványait (beleértve a kabarokat is) vagy a közöttük lévő különbségeket egyébként sem lehet azonosítani (BÁLINT 2010: 177).

Tehát éppen ez a szerkezeti változékonyság utal arra, hogy a honfoglaló magyarok sem lehettek eredetüket tekintve homogének, mégpedig nyelvüket tekintve sem. A honfoglalásig eltelt időszak más népesekkel való kapcsolatairól többek között a nyugati ótörök jövevényszavak, a törzs vagy nemzetségnevek is tanúskodnak, vagy a tény, hogy a honfoglalókkal együtt érkező egyik törzs a kabar volt.

A törzs, illetve törzsszövetség legmarkánsabb eltérése tehát az egyéb társadalmi csoportoktól külső, valamilyen célt szolgáló szervezettségük, ami a magyarok esetében a BERTÁtól a törzsnevekre javasolt török eredetű etimológiák alapján hadi alakulatokat jelentenek (1991, 1996).

2.4. Etnikum

Az *etnikum* fogalmáról is elmondható, hogy az igen bőséges szakirodalom elenére a meghatározások problematikusak, ha pedig a kérdés az, hogy e kategória miként vonatkoztatható a közép-eurázsiai társadalmakra, a kép még csak homályosabbá válik. Amit igazol az is, hogy az *etnikum* fogalmának meghatározása és az etnikai identitás mibenlétének kérdése a Közép-Euráziára vonatkozó (kora) középkori kutatásoknak visszatérő témája.

Az *etnikum* társadalmi és történelmi kategória: emberek olyan csoportjára utal, amelyek kultúrájukban, nyelvükben és önmegnevezésükben különböznek más etnikai csoportoktól, s ennek a különbözőségnek mind önmaguk, mind pedig a többi etnikai csoport tudatában van. Olyan közösség tehát, amelyik úgy fogja fel önmagát, és amelyet mások is úgy fognak fel, hogy sajátos közös vonásokban osztoznak (BARTH 1969, ZELINSKY 2001: 44). E vonások tehát egyrészt az önazonosítás (a csoport megkülönbözteti önmagát más csoportoktól), másrészt a kívülállók szempontjából való azonosítás (megkülönböztetik a csoportokat egymástól) eszközei (POHL 2018a: 203). Az etnikai csoportok természetes szerveződések (nem előre vagy kívülről szervezettek), az összetartó erő pedig a csoportba tartozók identitástudata (POHL 2018a: 192).

A meghatározás nehézségei egyrészt magából az etnikai csoport jellegéből, másrészt pedig a terminus használatából fakadnak. Ami az előbbit illeti, az etnikai csoportok soha nem olyan koherensek, mint ahogyan látni szeretnénk őket (POHL

2013: 12), a terminus használata pedig az egykori történeti forrásokban az esetek túlnyomó többségében megbízhatatlan a csoportok típusára vagy elnevezésére vonatkozóan is.

Általában a következő jellemzők szerepelhetnek az etnikai csoportok megkülönböztetésekor: közös őś és rokonsági kapcsolatok, a közös történelmi múlt (vélt vagy valós örökségekkel, kulturális hagyományokkal), a közös hitvilág, a közös embertani jegyek, a területi hovatartozás, a nyelv, illetve a tartós (de nem állandó) önelnevezés (POHL 2013: 14–22, RÁCZ 2016: 17–24). A különféle etnikai csoportok — nem csak az eurázsiaiak vagy középkoriak — vizsgálata azonban azt sugallja, hogy a fentiek nem feltétlenül vannak jelen minden esetben, másrészt pedig ha szerepelnek is, nem állandóak. Még a nyelv sem, mert egy etnikai csoport lehet akár többnyelvű, vagy válthat nyelvet (POHL 2013: 7).

A kora középkori népekről tudjuk, hogy sokkal kevésbé voltak homogének, mint azt gondolhatni lehet, hogy az etnikai határok főként a népvándorlások, nagy éghajlati változások időszakában különösképp változékonyak, hogy a sztyeppei államalakulatok belső etnikai tagozódása általában nem tükröz statikus struktúrát, s hogy e körülményekből adódóan az egyén etnikai hovatartozása is lehetett változó (POHL 2018a: 195, 2018b: 16). Ha csak ezeket a tényeket tekintjük, már gyanítható, hogy mi az oka a jellemzők megfoghatatlanságának. A magyarázat mindenekelőtt az etnicitás több szempontú változékonyosságában keresendő. Egyetlen etnikai csoport sem statikus: alkalmazkodni képes a módosuló körülményekhez (GIDDENS 2008: 379–380), s mert állandó változásban van, s az etnikai hovatartozás sem örök időkre szóló, történelmi koronként, kultúránként ismételtelen ellenőrizni, azonosítani szükséges azt is, hogy a népnevek kikre vonatkoznak voltaképp.

Mindehhez még hozzájárul az is, hogy az etnikai jellegzetességek teljes mértékben tanultak, a csoport tagja számára nem veleszületett sajátosság, hanem olyasvalami, ami a szocializáció során sajátítódik el, és az idő folyamán reprodukálódik. Az etnikai hovatartozás dinamikus, az etnikai csoportok szubjektív módon épülnek fel, szereplői etnikai hovatartozásukat maguk határozzák meg (SMITH 2008: 343, 346). Azaz mindazok a jellemzők, amelyek egy-egy etnikai csoportra érvényesek, nem eleve adottak vagy előre konstruáltak, mert nem alapulnak semmiféle objektív, mérhető kritériumon, hanem történelmi folyamatok eredményei, amit mi magunk alakítunk és hozunk létre újra és újra (FOUGHT 2006: 4, POHL 2013: 49). Az etnikum mint társadalmi kategória azonban stabil létező az öt jellemző ismérvek módosulása ellenére is (BARTH 1969: 10).

Kérdés, mégis melyek lehetnek azok az ismertetőjegyek, amelyek megkülönböztetik más társadalmi formációktól, s mindebben milyen szerepet játszik a nyelv. RÓNA-TAS ANDRÁS az etnikum meghatározásakor a kategória jellemzőit két csoportra osztja: alkotóelemekre és alakítóelemekre. Az alkotóelemek azok,

amelyek a csoportot etnikai csoporttá teszik. Ezek a nyelv (szemiotikai rendszer), közösségi mi-tudat és a tartós önelnevezés. Az alakítóelemek pedig a fent felsoroltak közül szinte valamennyi: a közös kultúrától kezdve a külső jegyekig, s ez utóbbiak azok, amelyek segíthetik az etnikum létét, hiányuk pedig gátolhatja azt (1966: 20, 24, 1997: 24). A tapasztalat azonban azt mutatja, hogy a nyelv azonossága nem feltétele a csoport önazonosságának, ami többnyelvű közösségek nyelvhasználatának vizsgálatával igazolható, s példák szolgálnak arra is, hogy a csoportok nyelvet is válthatnak, ahogyan a langobardok is tették (POHL 1998b: 25–26).³ Amiből az következik, hogy a valóban alapvető és stabil kritériumnak az önelnevezéssel jelzett identitás tekinthető.⁴

3. A nyelv szerepe az etnikai csoportok meghatározásában

Az etnikai csoportok egyik megkülönböztető jegye tehát a közösség nyelve, miközben csak feltételezések lehetnek arról, hogy az egyes sztyepei vagy szibériai népcsoportok a kora középkorban vagy a középkorban valójában hány és milyen nyelvet használtak, milyen elterjedtségben és milyen funkciókban, mert az egykorú források alig tesznek említést a népeiségek nyelvéről. Az i. sz. 1. évezredben a Belső-Ázsiában élt népekre vonatkozóan a kínai források 59 leírást közölnek. Közülük csak 18 tartalmaz valamilyen információt a hozzájuk tartozó nyelvekről, s ezek közül is csak három azonosítható biztonsággal (egyikük a türk; GOLDEN 2022: 4), három azonosítása pedig bizonytalan. Ötvenhat népről tehát nem tudható, milyen nyelven beszéltek (SINOR 2005: 5). Az etnonimák etimológiájának tanulmányozása sem segítség egy csoport nyelvének kiderítésében. A bizánci forrásokban a hunoknak kilenc, a magyaroknak tizenkilenc elnevezése van (SINOR 2005: 4; lásd még RÓNA-TAS 1999: 271–313). A belső-ázsiai birodalmak külkapcsolataihoz magától értetődően hozzájárultak a követjárások, s a különféle feljegyzések, iratok megemlékeznek a követeket kísérő tolmácsokról, azok nyelvi ismereteiről. Azonban hiába tudjuk, hogy például a türkök és a kínaiak a diplomáciai aktusok során milyen nyelven érintkezhetek egymással, vagy a bizánci kapcsolatokban kik voltak a tolmácsok, és milyen nyelveket ismertek, vagy az írott adminisztratív anyagok, levelek milyen nyelvűek voltak, mert mindez a vezető rétegek nyelvi ismeretéről ad hírt, a köznépről nem. A 12. században Belső-Ázsia sztyeppés területére érkező több etnikumú kitanok a szkíták, szarmaták, hsziongnuk, hunok, kazárok területére telepedtek rá. A 90 évig fennállt

³ A csoportidentitás és a nyelv szoros kapcsolata a német romanticizmus, főként HERDER eszméihez kötődik (FISHMAN 1989: 105).

⁴ Ez a meghatározás közel áll WALTER POHL definíciójához (“I would suggest defining ethnicity as a principle of organization of the social world into named groupings which are perceived as naturally constituted” (POHL 2018a: 192), mert nem előfeltételez tényleges közös eredetet, nyelvet vagy közös ősi kultúrát, földrajzi helyet.

Kara-Kitan Birodalomban a hódítók kisebbségben voltak mind etnikailag, mind nyelvüket tekintve. Azaz az uralkodó réteg gyakran más nyelvet használt, mint a köznép, s ez nem csak a kitanok esetében volt így. Továbbá az elit nyelve egy sor esetben presztízsnnyelv és a társadalmon belüli csoportok közötti kommunikáció eszközévé is válhatott még akkor is, ha előfordult, hogy az uralkodó réteg átvette a köznép nyelvét (GEARY 2002: 38, ZUEV 2002: 6).

A történelmükről tudottak alapján tehát bizonyos, hogy a sztyeppei nomád társadalmak, birodalmak legtöbbje etnikai tekintetben nem volt homogén, többnyelvűek voltak. Feljegyzések szólnak arról is, hogy különböző népekként azonosított csoportok azonos nyelvet beszéltek, és megfordítva, s azok a népeiségek, amelyeket a nyelvészet germán, szláv, finnugor vagy kelta nyelveket beszélőként tart számon, nem feleltethetők meg egy az egyben akár az anyagi kultúra régészeti azonosítható sajátosságainak sem (GEARY 2002: 37). Itt kell még megjegyezni azt is, hogy a nyelvek elnevezése az esetek túlnyomó többségében azonos volt a társadalmi csoport nevével, azaz glottonimaként is szolgált (KOOPMAN 2016: 254–255). De mert a sztyeppei népek alapvetően törzsi szerkezetűek és többnyelvűek voltak, elnevezésük, következésképp nyelvük elnevezése sem tükrözheti, milyen nyelven beszéltek (BÁLINT 2006: 296–305).

A nyelvek megnevezésével szemben a történeti források az etnonimákról igen gazdagon tudósítanak. Érthetően, hiszen a cél a közlés tárgyának, azaz az említett társadalmi csoportoknak az azonosítása volt, mellyel a megnevezettet szembeállítják az összes többi csoporttal (POHL 2018b: 5). Kérdés, hogy mindezek az elnevezések, népnévek tudósítanak-e arról, milyen típusú társadalmi csoportokat jelöltek.

Az *etnonimá*-nak, *népnév*-nek számos meghatározása ismeretes; eltéréseik ellenére általában valamilyen társadalmi csoportnak a nevét jelentik, azaz akár törzs, nép vagy nemzetség nevét, amellyel a csoport önmagát vagy másokat kollektív egésként jelöli meg (COATES 2021: 6).⁵ A külső (exonima) és belső (endonima) elnevezések közötti lényeges különbség az, hogy míg az előbbi nem feltétlenül tükrözi a csoport önazonosságát, a belső elnevezések igen, mert így különböztethetik meg önmagukat más csoportoktól (POHL 2018b: 5). Egy közösség csak akkor ad magának nevet, ha az összetartozás tudata már él benne (FODOR 1980: 130), s éppen ezért tekinthető a tartós belső elnevezés az etnikai csoport egyik kritériumának (RÓNA-TAS 1996: 24).

Annak megállapítása, hogy valamely etnonima kiket jelölt, alapvetően azért problematikus, mert az elnevezés instabil (BÁLINT 2010: 164), s a népnévek, azok rendszerének változása folyamatos: egyrészt könnyen átvihetők más társadalmi csoportokra, másrészt ugyanannak a csoportnak számos elnevezése is lehet. Ezért

⁵ A személynevek kapcsán az etnikum fogalmának leglényegesebb hazai szakirodalmára lásd N. FODOR 2018: 30–32.

etnikai értelmezésük mindig csak egy meghatározott időszakra lehet érvényes (RÁCZ 2016: 22), azaz egy etnikai csoport azonosítása kizárólag az elnevezése alapján, más független bizonyíték hiányában több mint kétséges. Az etnonimák denotátuma egy sor esetben azért sem állapítható meg biztonsággal, mert kérdéses lehet az is, hogy társadalmi csoportot jelölt-e vagy földrajzi, illetve politikai egységet. Ami azzal magyarázható, hogy az ókor végén (is) földrajzi egységeket vagy országokat leginkább azokról a népekről nevezték el, amelyek lakták őket, és nem fordítva, például *Pannónia*, *Hungária*, *Magyarország*, csak hogy ennek az alább még említendő példa szerint az ellenkezője is igaz. Tudniillik akkor, amikor egy közösség valamely nagyobb etnikum alsóportjaként, belső elnevezésként lakóhelye szerint jelöli meg önmagát. E jelenség akár a csoport etnicizálódását eredményezheti, hiszen — szembeállítva őket más lakóhelyű csoportokkal — valamely földrajzi hely kollektív egészeként jelentkeznek (POHL 2018b: 8, 11).

A történeti források révén jól ismert, hogy szomszédos vagy egymástól földrajzilag is távol lakó népségek viselhettek azonos megnevezést. A késő antik forrásokban *gót*-okként jelölték meg a Fekete-tenger környéki kalóz népséget, a sztyeppei lovas vagy földművelő népséget az Al-Dunától északra, vagy a vizigótokat a mai Spanyolország területén: vélhetően a rómaiaktól származott a barbárok egyes csoportjait így jelölő megnevezés, akiknek egy-két ismeretetőjegyén kívül kevés közös vonásuk volt (POHL 2002: 226–227). De a sztyeppei népségek közül a *hun* elnevezést is nyugaton először Attila hunjaira értették, majd több, a Fekete-tengertől északra élő népre összefoglalóan, míg végül általánosult az etnonima (RÓNA-TAS 1999: 310–311, POHL 2013: 193).

A *tatár* etnonima az oroszországi területek mongol uralma idején terjedt el. A 18–19. században az orosz fennhatóságú területeken élő törökségi csoportok azonosítójaként használta az orosz adminisztráció és az etnográfusok, következőképp a Volga-vidéki, a kaukázusi vagy a szibériai török népeket egyöntetűen mind tatárként ismerték, ezzel az egyetlen elnevezéssel illetve egymástól eltérő csoportokat. Az *osztják* etnonima is először a 19. század végén jelenik meg az orosz forrásokban, de ugyanezzel a névvel illették a keteket és a szelkupokat is. Ezek a külső elnevezések azonban nem tükrözték a csoportok önazonosságát, azaz a tatárok például a maguk belső elnevezéseiként a tőlük lakott terület szerinti nevet (pl. *krími tatárok*) vagy örökölt klán, illetve törzsi származás szerinti nevüket (pl. *kobjál*, *nogaj*) használták (GORENBURG 2005: 83–84).

A fent látott folyamatokkal szemben ismeretes az is, hogy egy sor népnek nem csak egyetlen elnevezése lehetett vagy lehet ma is. Az obi-ugor nyelvekből példák sora hozható fel arra, hogy a szomszédos népeket arról a földrajzi területről (pl. folyónév) vagy jellemző természeti környezetről nevezték el, ahol azok éltek. A *hanti* 'mocsári nép', 'folyami nép' ugyanazokat jelöli, ti a szelkupokat, a many-si nyugati, déli, keleti nyelvjárásai pedig 'réti(nép)'-ként utalt a tatárokra (DEWOS.

319, 1619), a hantiban meg 'folyóparti nép' a nyenyeczek elnevezése. A many-siban 'obi/Ob-melléki nép' jelölte a hantik, de a déli hantik ugyanígy nevezték az Ob mellett élő saját népüket is. Ez utóbbit az magyarázza, hogy a *hanti* belső elnevezés (a magyar *had* megfelelője, s 'nemzetség, nagycsalád, közösség' volt az eredeti jelentése), de a hantik önmagukról beszélve, akár a fent látott török példák esetében, rendre megjelölik azt a földrajzi helyet, falut, csoportot vagy őszt is, akikkel azonosulnak. Ezek a földrajzi megjelölések az esetek túlnyomó többségében nyelvjárási különbségeket is jelölnek, de ettől még egységesen megmaradnak hanti etnikumúaknak.

Példák mutatnak arra is, amikor valamely földrajzi területre újonnan érkező népesség egy ott már korábban megvolt elnevezést kapott, ahogyan a *szkíta* elnevezést kapták a hunok, a *szkíta* és a *hun* elnevezést az avarok, és mindhármát a magyarok (POHL 2018b: 12), s e változó elnevezésekben a magyarok kitűntek: a bizánci forrásokban a hunoknak „csak” kilenc, a magyaroknak tizenkilenc elnevezése van, a görög forrásokban pedig több mint egy tucat, leggyakrabban a *türk* (MORAVCSIK 1958: 302, RÓNA-TAS 1999: 271–313, SINOR 2005: 4). A magyar önelnevezést viszonylag későn adatolták, és ha nem ismernénk a történeti tényeket, akár két vagy három egymással versengő államot is feltételezhetnénk ugyanazon a földrajzi területen (POHL 2018a: 192–193). Mivel az etnonimák hosszú évszázadokon keresztül megmaradtak egy területen, visszatérő kérdés, valójában milyen társadalmi csoportokat fedtek.

Az etnonimák instabilitása a társadalmi szerveződések között, azok különféle szintjei között is érvényesülhetett, amennyiben magasabb (politikai) egység, például birodalom neve válhatott alacsonyabb szerveződés, csoport nevévé (JANHU-NEN 1996: 25), de a sztyeppe birodalmakban ez érvényesülhetett a különböző társadalmi szintek között is. A birodalom vagy állam általában az uralkodó etnikai csoport nevét viselte (GOLDEN 2022: 2); így a kisebbséget alkotó uralkodói réteg elnevezése gyakran a teljes népesség neve is volt a forrásokban, s a hadserégé is. Attila szabad, több etnikumú alattvalóinak általános elnevezése a *hun* volt, vagy tágabban a *szkíta* (POHL 2018a: 194).

Mindebből következik, hogy valamely etnikum azonosítása annak megnevezése alapján csaknem lehetetlen vállalkozás, szemben a családra, nagycsaládra, nemzetségre vagy esetleg a törzsre vonatkozó elnevezésekkel.

4. Az identitás szerepe a társadalmi csoportok meghatározásában

Az identitás (énazonosság) a szocializáció, az emberi kölcsönhatások eredményeként alakul ki, és azt jelöli, ahogyan az egyén és a csoport különbözik más egyénektől és csoportoktól (JENKINS 2008: 18). Az etnikai identitás egy személy (a csoport tagja) és egy csoport közötti kölcsönös kapcsolat, ami ismétlődő verbális vagy nem verbális cselekvések révén mutatkozik meg. A szociálintropológiában éppen az etnicitással kapcsolatban került a kutatások középpontjába, s vált

világossá, hogy az etnikai identitás csak más etnikai csoportokkal való összevetésben értelmezhető, azaz nem egy csoport belső tulajdonsága, és nem is a csoportra jellemző objektív kulturális vagy nyelvi tulajdonságokon múlik (BARTH 1969: 10, 15). Az etnikai identitás nem állandó, változatlan kategória: az egyén és a csoport történeti, politikai és szociokulturális körülményei szerint alakul ki és módosul, és ezért szituációfüggő.

Kérdés, milyen ismereteink vannak a különféle ókori, kora középkori népekről, azok tagjainak identitásáról, különösen többnemzetiségű, többnyelvű csoportok esetében, ha olyan népekről, nyelvekről van szó, amelyekről ritkásak vagy egyáltalán nincsenek egykorú feljegyzések. Azaz hogyan alkalmazható az etnikai identitás fogalma például a belső-ázsiai vagy nyugat-szibériai nomád, illetve letelepült népeiségek soknemzetiségű világára.

Kétségtelen kritériumnak tűnik a közös elszármazás és közös ős tudata, ami jelentős összetartó erő egy etnikai csoport esetében, bár ellenérvként megfogalmazódik az is, hogy a kora középkorban a közös származásról szóló emlékek nem minden etnikai csoportra jellemzők (POHL 2013: 10). A török nyelvű nomád világban, ahogyan szó volt róla, a rokonsági kapcsolat volt a társadalmi-politikai szerveződés alapja, s nincs okunk feltételezni, hogy ez másként lett volna például a letelepült obi-ugorok esetében, azaz identitásuk alapvetően kisebb csoportokban, azaz például nemzetségekben, saját kisebb földrajzi területen (falvakban) gyökerezett. A *jurt* olyan csoportot jelölt, amelynek tagjai kisebb településen egymással szomszédságban éltek (a szó eredeti jelentése is 'társ, barát'), ház körütti területük (udvar) egybeesett, és közös elnevezésük is volt.

Arra azonban nincs bizonyíték, hogy egy törzsi társadalom alsóbb rétegei a magasabb (vezetői) etnikai réteghez tartozónak érezték volna magukat (POHL 1998a: 17). A saját kisebb földrajzi terület diktálta azonosságtudatra azonban éppen a magyarok mutathatnak ellenpéldát: a 10–11. századi magyarokat illetően egymástól igen nagy távolságban, más körülmények között élő Kárpát-medencei, 10. századi kaukázusi szavárd és 13. századi Magna Hungariában élő magyaroknak megvolt a maga magyarságtudata, mely tudat tértől és időtől függően nem lehetett azonos, de mégis magyar volt (SZŰCS 1997: 141, BÁLINT 2006: 285, 2010: 170).

De vajon mi az etnikai identitás szerepe nyelvi, nyelvtörténeti aspektusból? Tudjuk, hogy bizonyos történeti regionális összefüggésekben kitüntetett szerepe van a nyelvnek (FISHMAN 1999: 4), s különösen migráció, politikai vagy kulturális érintkezések esetén válik az identitás megőrzésének eszközévé, ám a korai középkorból csak igen töredékes információink vannak. Bár a nyelvet ritkán azonosították kizárólag az etnikai hovatartozással magával, az ókori görögök nyelvüket mégis identitásuk szempontjából alapvetőnek tartották, mert ezzel különböztették meg magukat a „barbároktól” (HARRISON 2002: 11–12).

Példák szolgálnak arra, hogy az identitás szerepe akkor vált hangsúlyossá, amikor valamely csoport vagy népesség etnikai vagy kulturális tekintetben kisebbségbe került egy társadalmon belül, s arra is rávilágítanak, hogy a nyelvi identitás szerepe a kisebb társadalmi csoportokban meghatározóbb, mint a nagyobb, többnyelvű társadalmakban, mely utóbbiakban a csoport kohézióját kevésbé határozza meg (pl. törzsszövetség esetében).

A messzáp nyelv — bár időben és földrajzilag is igen távol eső példa az itt vizsgáltaktól — az indoeurópai nyelvcsalád önálló ága. Az i. e. 1. századig beszélték különféle törzsek Dél-Itáliában, a kulturálisan és társadalmilag is igen sokszínű Apuliában az Adriai-tenger mentén, jelentős görög hatás alatt. Fogadalmi táblák és sírfeliratok őrizték meg a nyelvet, amelyet főleg a görög ábécén alapuló saját írással, illetve görög betűkkel rögzítettek. A messzáp beszélői közösség identitástudatának alakulását bizonyítja, hogy miközben az i. e. 4. és a korai 2. század között a római fennhatóság egyre erőteljesebbé vált, saját nyelvük a korábbinál nagyobb jelentőségre tett szert számukra, mert míg Itália számos nyelve átadta helyét a latinnak, addig a messzáp nyelvű feliratok megsokasodtak az identitás erőteljes jeleként. S bár a latin az i. e. előtti 1. században a régió fő nyelveként kiszorította is a messzapot, a romanizált epigráfiai kultúra a legtöbb más régióval szemben náluk nem honosodott meg oly jellemzően (LOMAS 2013).

A földrajzi területtel, az ősökkel és a nyelvvel való identitás megfogalmazására példa a következő idézet. A Tavda folyó menti déli manysi nyelvváltozatnak 1900 körül már csak kb. 200 beszélője volt, és az 1960-as években talán még egy-két öreg használta. A változat a szibériai tatárok szomszédságának köszönhetően és az oroszok hatására eltatárosodott vagy eloroszosodott, miközben a beszélők nem kis része már szinte a kezdetektől kétnyelvű volt. A 19. század végén MUNKÁCSI BERNÁT terepmunkája során a következő szöveget jegyezte le az egyik beszélőtől: „«Szent-tó-falu»-tól nem messze egy nagy tó van: «Szent tó»-nak nevezik. Régebben a mi ősatyáink nem vegyültek egybe az oroszokkal; abban az időben ezen tót [tavat] a szélén álló ligettel együtt szentnek tartották ... Minden másképpen alakult mostan: oroszok lettünk, a mint a régen élt nép élt, mi nem élünk úgy. A mi saját vogul nyelvünket elfelejtjük: nem találkozik [lesz itt] százötven ember, a ki [most is] beszélője” (1896: 407–408).

5. Összefoglalás

Írásomban arra tettem kísérletet, hogy a legalapvetőbb társadalmi csoporttípusokat legjellemzőbb tulajdonságaik szerint mutassam be, s megnézzem, a nyelv milyen szerepet játszik identitásukban. A tulajdonságok közül főként három tűnt visszatérőnek más-más relevanciával: a közös őstől való származás tudata, a nyelv és a belső elnevezés, azaz a három közül kettő nyelvi aspektusú.

A közös elszármazás tudata magától értődő a család, nagycsalád és nemzetség esetében, de kevésbé az etnikum s főként a törzsszövetség esetében. A nyelv megtartó erő a család, nagycsalád, nemzetség esetében, de már kevésbé az etnikum s törzsszövetség esetében (pl. a többnyelvűség okán). A harmadik paraméter viszont, az önelnevezés, mind a hat kategóriában a legerősebb kohéziós erőnek tűnik, az önazonosság és önazonosítás legerősebb eszköze.

Irodalom

- BÁLINT CSANÁD 2006. Az ethnosz a kora középkorban. *Századok* 140: 277–347.
- BÁLINT CSANÁD 2010. A contribution to research on ethnicity: a view from and on the east. The state of research. In: POHL, WALTER–MEHOFER, MATHIAS szerk., *Archaeology of identity–Archäologie der Identität*. Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften. 157–211.
- BARTH, FREDRIK szerk. 1969. *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*. Boston, Little, Brown.
- BERTA ÁRPÁD 1991. Török eredetű törzsneveink. *Nyelvtudományi Közlemények* 92: 3–40.
- BERTA ÁRPÁD 1996. Magyar törzsek és törzsnevek. In: JANCSÁK CSABA–KÓSA KINGA–NAGY TAMÁS–NYULASSY ÁGNES szerk., *Honfoglalási emléknepok*. Belvedere Kis-könyvtár 9. Szeged, Juhász Gyula Tanárképző Főiskola. 17–28.
- COATES, RICHARD 2021. Some Thoughts on the Theoretical Status of Ethnonyms and Demonyms. *Onomastica* 65: 5–19.
- COHEN, RONALD 1978. Ethnicity: Problem and Focus in Anthropology. *Annual Review of Anthropology* 7: 379–403.
- CSERNYECOV, VALERIJ NYIKOLAJEVICS 1949. *Adalékok az obi-ugorok nemzetségi szervezetének történetéhez*. Budapest, Kelet-Európai Tudományos Intézet.
- DEWOS. = STEINITZ, WOLFGANG, *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*. Berlin, Akademie Verlag, 1966–1993.
- EMBERLING, GEOFF 1997. Ethnicity in Complex Societies: Archaeological Perspectives. *Journal of Archaeological Research* 5: 295–344.
- FISHMAN, JOSHUA A. 1989. *Language and ethnicity in minority sociolinguistic perspective*. Clevedon, Multilingual Matters.
- FISHMAN, JOSHUA A. 1999. Introduction. In: FISHMAN, JOSHUA A. szerk., *Handbook of language and ethnic identity*. Oxford, Oxford University Press. 3–5.
- FODOR ISTVÁN 1980. *Verecke híres útján... A magyar nép őstörténete és a honfoglalás*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- N. FODOR JÁNOS 2018. Szempontok és módszerek a személynév és etnikum összefüggésének vizsgálatához. *Névtani Értesítő* 40: 29–52.
- FOUGHT, CARMEN 2006. *Language and Ethnicity*. Cambridge, Cambridge University Press.
- GEARY, PATRICK J. 2001. *The myth of nations: the medieval origins of Europe*. Princeton–Oxford, Princeton University Press.

- GEARY, PATRICK J. 2002. *Europäische Völker im frühen Mittelalter. Zur Legende vom Werden der Nationen*. Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag.
- GIDDENS, ANTHONY 2008. *Szociológia*. Budapest, Osiris Kiadó.
- GINGRICH, ANDRE 2001. Tribe. In: SMELSER, NEIL J.–BALTES, PAUL B. szerk., *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. Oxford, Elsevier. 15906–15909.
- GINGRICH, ANDRE 2015. Tribe. In: WRIGHT, JAMES D. szerk., *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Science* 24. Második kiadás. Oxford, Elsevier. 645–647.
- GOLDEN, PETER B. 2022. Reflections on the Ethnonym Türk. In: TASAR, EREN–FRANK, ALLEN J.–EDEN, JEFF szerk., *From the Khan's oven: Studies on the History of Central Asian Religions in Honor of Devin DeWeese*. Handbook of Oriental Studies 27. Leiden–Boston, Brill. 1–50.
- GORENBURG, DMITRY 2005. Tatars as Meso-Nation. In: MATSUZATO, KIMITAKA szerk., *Emerging meso-areas in the former socialist countries. Histories Revived or Improvised?* Sapporo, University of Hokkaido. 83–89.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1975. *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- HANKS, PATRICK–PARKIN, HARRY 2016. Family names. In: HOUGH, CAROLE szerk., *The Oxford Handbook of Names and Naming*. Oxford, Oxford University Press. 214–223.
- HARRISON, THOMAS 2002. General Introduction. In: HARRISON, THOMAS szerk., *Greeks and Barbarians*. Edinburgh, Edinburgh University Press. 1–14.
- HERBERT, ROBERT K. 1995. Some Problems of Ethnonyms for Non-Western Peoples. In: EICHLER, ERNST–HILTY, GEROLD–LÖFFLER, HEINRICH–STEGE, HUGO–ZGUSTA, LADISLAV szerk., *Namenforschung–Name Studies–Les noms propres 1–2*. Berlin–New York, Walter de Gruyter. 1343–1348.
- HOFFMANN ISTVÁN 2008. A személynévrendszerek leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 46: 5–20.
- HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA 2015. Magyar Nemzeti Helynévtár. *Névtani Értesítő* 37: 195–202.
- HÓMAN BÁLINT 1923. *A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése*. A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve 1/7. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- IVANICS MÁRIA 2013. The Military Co-operation of the Crimean Khanate with the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. In: KÁRMÁN GÁBOR–KUNČEVIĆ, LOVRO szerk., *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Leiden–Boston, Brill. 275–299.
- JANHUNEN, JUHA 1996. *Manchuria. An Ethnic History*. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 22. Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura.
- JENKINS, RICHARD 2008. *Social identity*. Harmadik kiadás. Oxford–New York, Routledge.
- KOOPMAN, ADRIAN 2016. Ethnonyms. In: HOUGH, CAROLE–IZDEBSKA, DARIA szerk., *The Oxford Handbook of Names and Naming*. Oxford, Oxford University Press. 251–262.
- LOMAS, KATHRYN 2013. Language, identity and culture in ancient Italy. In: GARDNER, ANDREW–HERRING, EDWARD–LOMAS, KATHRYN szerk., *Creating Ethnicities and Identities in the Roman World*. London, University of London. 71–92.

- MESTERHÁZY KÁROLY 1980. *Nemzeti szervezeti és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MORAVCSIK GYULA 1958. *Byzantinoturcica 2. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen*. Berliner Byzantinistische Arbeiten 11. Berlin, Akademie-Verlag.
- MORAVCSIK GYULA–JENKINS, ROMILLY J. H. 1967. *Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio*. Új, átdolgozott kiadás. Washington, Dumbarton Oaks.
- MUNKÁCSI BERNÁT 1896. *Vogul Népköltési Gyűjtemény 4*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- PETROVICS ISTVÁN–ZIMONYI ISTVÁN 1994. *nemzetiség*. In: KRISTÓ GYULA főszerk., *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 488–490.
- POHL, WALTER 1998a. Conceptions of Ethnicity in Early Medieval Studies. In: LITTLE, LESTER K.–ROSENWEIN, BARBARA H. szerk., *Debating the Middle Ages: Issues and Readings*. Malden, MA–Oxford, Wiley-Blackwell Publishers. 13–24.
- POHL, WALTER 1998b. Telling the Difference – Signs of Ethnic Identity. In: POHL, WALTER–REIMITZ, HELMUT szerk., *Strategies of Distinction. The Construction of Ethnic Communities, 300–800. The Transformation of the Roman World 2*. Leiden–Boston–Köln, Brill. 17–69.
- POHL, WALTER 2002. Ethnicity, Theory, and Tradition: A Response. In: GILLETT, ANDREW szerk., *On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages. Studies in the Early Middle Ages 4*. Turnhout, Brepols. 221–239.
- POHL, WALTER 2013. Introduction. Strategies of Identification: A Methodological Profile. In: POHL, WALTER–HEYDEMANN, GERDE szerk., *Strategies of Identification: Ethnicity and Religion in Early Medieval Europe*. Turnhout, Brepols. 1–64.
- POHL, WALTER 2018a. Ethnicity and Empire in the Western Eurasian Steppes. In: DI COSMO, NICOLA–MAAS, MICHAEL szerk., *Empires and Exchanges in Eurasian Late Antiquity. Rome, China, Iran, and the Steppe, ca. 250–750*. Cambridge, Cambridge University Press. 189–205.
- POHL, WALTER 2018b. Ethnonyms and Early Medieval Ethnicity: Methodological Reflections. *Hungarian Historical Review* 7/1: 5–17.
- RÁCZ ANITA 2016. *Etnonimák a régi magyar településnevekben*. A Magyar Névtér Archivum Kiadványai 37. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 1996. *A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe*. Budapest, Balassi Kiadó.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 1997. A néppé válás az újabb kutatások tükrében. In: PALÁDI-KOVÁCS ATTILA–KOVÁCS LÁSZLÓ szerk., *Honfoglalás és néprajz*. Budapest, Balassi Kiadó. 23–32.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 1999. *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages*. Budapest, Central European University Press.
- SERVICE, ELMAN ROGERS 1962. *Primitive social organization: an evolutionary perspective*. New York, Random House.
- SINOR, DENIS 2005. Reflections on the History and Historiography of the Nomad Empires of Central Eurasia. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 58/1: 3–14.

- SMITH, STUART T. 2008. Crossing Boundaries. Nomadic Groups and Ethnic Identities. In: BARNARD, HANS–WENDRICH, WILLEKE szerk., *The Archaeology of Mobility. Old World and New World Nomadism*. Los Angeles, UCLA. 343–366.
- SNEATH, DAVID 2016. Tribe. In: STEIN, FELIX szerk., *The Cambridge Encyclopedia of Anthropology*. Cambridge, Cambridge University Press.
- SZABADOS GYÖRGY 2011. *Magyar államalapítások a IX–XI. században*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 26. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.
- SZOKOLOVA 1983. СОКОЛОВА, ЗОЯ ПЕТРОВНА 1983. Социальная организация хантов и манси в XVIII–XIX вв. Проблемы фратрии и рода. Москва, Наука.
- SZÜCS JENŐ 1997. *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Budapest, Osiris Kiadó.
- TÓTH VALÉRIA 2016. Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban. A Magyar Névarchívum Kiadványai 38. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- ZELINSKY, WILBUR 2001. *The Enigma of Ethnicity: Another American Dilemma*. Iowa City, University of Iowa Press.
- ZUEV, YURIJ 2002. *Early Türks: Essays on history and ideology*. Almaty, Oriental Studies Institute.
- ZSOLDOS ATTILA 1996. Nemzetségek és honfoglalók. In: SZÖKE BÉLA MIKLÓS–KRISTÓ GYULA–TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ–VÖRÖS ISTVÁN szerk., *Honfoglaló őseink*. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó. 176–194.

People, Ethnicity, Linguistic History

This study sets out to survey all the various social formations the languages of which provide the data for historical-comparative linguistic research, data the origins of which, in many cases, cannot even be uncovered without knowledge of the community of speakers. The paper highlights the recurring problems posed by the often-overlapping or incomplete definitions of these social groups and the resulting challenges for linguists when they must determine the nature of a speech community based on the ethnonym or the language of a group. In discussions of the social categories to be considered (family, extended family, clan, tribe, ethnicity), the primary criterion is consistently language, with particular attention to the role of language and identity in defining these groups. The geographical and chronological scope is chiefly the early-medieval and medieval history of Eastern Europe and the steppe region, along with their languages. The study concludes that self-identification plays a prominent role in determining group self-designation.